

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923:364.62"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.4/18>

РОЗШИРЕННЯ ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕСУРС ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Батраченко І.Г.

Університет митної справи та фінансів

Панфілова Г.Б.

Університет митної справи та фінансів

Склянська О.В.

Університет митної справи та фінансів

Стаття містить результати теоретичного аналізу феномену життєвої антиципації особистості в умовах мирного часу та війни. Результати узагальнення теоретичного осмислення та більш ніж два десятиліття емпіричних розвідок приводять до висновку про необхідність переконцетуалізації самого поняття «життєва антиципація» України. У статті запропоновано радикально розширене поняття життєвої антиципації як інтегрованого утворення з таких складових як вітальна, мортальна та трансмортальна життєва антиципація. Обґрунтовано, що обмеження тлумачення життєвої антиципації лише вітальним (прижиттєвим) масштабом надто звужує стратегію психологічного супроводу особистості в умовах війни, лишаючи поза увагою, або розглядаючи ізольовано мортальну складову, значущість якої зростає через підвищення рівня ризиків смертельно характеру. Зростання ймовірності передчасного завершення життєвого шляху порівняно з середньою тривалістю життя в попередній період мирного часу актуалізує виклик перевизначення смислового навантаження від потенційно можливого скороченого вітального майбуття особистості, як у бік радикального зростання цінності теперішнього, так й у бік не менш радикальної компенсації через збільшення смислового навантаження смерті. Необхідність підвищення життєвого потенціалу особистості в різко ускладненій ситуації екзистенціювання також може також вирішуватися і через залучення смислових імперативів трансвітального порядку, коли проблема сенсу існування суб'єкта вирішується через максимізацію свого «післяжиттєвого сліду» або (і) поліпшення умов потойбічного життя. Акцентується увага на те, що в умовах війни особливо важливим стає пошук коректних та ефективних технологій роботи психолога з мортальною антиципацією особистості, яка може слугувати ресурсом профілактики та психотерапії постраваматичних та футотраматичних стресових розладів, а також буде сприяти особистісному зростанню українських громадян в умовах війни.

Ключові слова: життєва антиципація, вітальна антиципація, мортальна антиципація, трансвітальна антиципація, війна, життєвий шлях особистості.

Постановка загальної проблеми. Феномен життєвої антиципації як спроможності, процесу та продукту конструювання особистістю свого подальшого життєвого шляху вже щонайменше кілька тисячоліть цікавить людство. Про це свідчать, зокрема, стародавні системи ворожіння, де особисте майбуття людини було одним із найпопулярніших запитів як у звер-

неннях до відповідних професіоналів, так при самостійному використанні мантичних технологій. «Ну що робити, що робити? Влаштовані так люди: бажають знати, бажають знати про те, що буде». Співається в одній популярній пісні і зазначається, що як би не змінювалися часи, у ворожки зі старою колодою клієнти ніколи не переводяться.

З іншого боку, поряд з прагненням до пізнання майбутнього у суспільній свідомості існує й досить поширена альтернативна позиція, яка особливо вдало представлена рядками віршу (а також пісні) відомої української поетеси Л. Костенко: «І наперед не треба ворожити, І за минулим плакати не варт» [<https://www.livelib.ru/quote/1119775-trista-poezija-lina-kostenko>]. Прибічниками такої точки зору стверджується марність, а інколи й шкідливість спроб досягнути майбуття як надто складну задачу для людського розуму через високий рівень неоднозначності й невизначеності перебігу подій як в людській біографії, так і в історичній динаміці суспільства та природи. Зазначена проблема гостра як у стабільні періоди суспільного життя, так й у кризові періоди, а тим більше у період війни, коли рівень невизначеності різко зростає як у сфері особистого так й у сфері суспільного життя.

Психологія академічна і практична успадкувала дискусію про доцільність передбачення майбутнього людини в такому завжди мінливому світі, а особливо війн та інших потрясінь. Як і раніше консенсусу тут поки що не досягнуто. Так, зокрема, у традиціях класичного психоаналізу основний фокус уваги спрямовується на минуле, у гештальт-психотерапії - на теперішньому (тут-і-тепер), у берніанському сценарійно-аналізі – на майбутньому. При роботі психолога з майбутнім особистості реалізується підхід у різних формах і, зокрема, як корекція та розвиток життєвої антиципації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками використання концепту «життєва антиципація» набирає популярності (І. Г. Батраченко [3; 4], В. Ю. Завадський [7-8], Добровольська Н. А., Кітарева Д. О., Тесленко Л. М [6], О. Г. Рихальська [4; 15], Ж. М. Сидоренко [16], К. М. Шестопалова [20] інші). Однак життєве антиципування в усіх цих роботах в умовах мирного часу, а його функціонування та розвиток в умовах війни не розглядаються навіть побіжно. Є низка робіт присвячених психології особистості в умовах війни в яких деякі аспекти феномену життєвої антиципації висвітлюються дотичного [1; 18; 19]. Тобто спеціального дослідження функціонування, розвитку та деструкції життєвої антиципації в умовах війни явно бракує. Окрім того лишається незавершеною дискусія про доцільність взагалі життєвого антиципування.

Метою статті є аналіз доцільності активізації життєвої антиципації особистості в контексті психологічної допомоги та самопомоги в умовах війни

і внесення коректив та доповнень у концептуалізацію феномену життєвої антиципації релевантно до нових умов її функціонування й розвитку.

Виклад основного матеріалу. У своїх попередніх роботах, починаючи з кінця нульових років ХХІ століття, ми пропонували розглядати життєве антиципування як триєдність таких його форм як біографічного, автобіографічного та футурологічного, які торкаються майбутнього відрізка власного життєвого шляху або інших людей (особливо близьких) на тлі суспільних та природних умов, в яких ці життєві шляхи будуть пролягати [3]. Це розширяло змістовні межі концепту у більш ранніх публікаціях, де життєва антиципація тлумачилася фактично як синонім автобіографічної [15].

Говорячи про автобіографічну антиципацію, яка є стрижневою для життєвої антиципації, треба зауважити, що вона у більш широкому контексті взаємопов'язана з відображенням життєвого шляху в психіці суб'єкта з урахуванням його суб'єктивного розмежування на майбутнє, теперішнє та минуле. Відповідно суб'єктивна модель життєвого шляху в цілому утворюється інтеграцією процесів автобіографічної антиципації, автобіографічної презентоспеції (моделювання теперішнього), автобіографічну ретроспецію (моделювання минулого), автобіографічну фантастоспецію, яка враховує можливість побудови ірреалістичних моделей майбуття не пов'язаних з жодним із часових модусів.

Таблиця 1

Життєвий шлях		
Автобіографічна ретроспеція	Автобіографічна презентоспеція	Автобіографічна антиципація
Автобіографічна фантастоспеція		

Суб'єктивна модель особистого майбутнього може мати як добре усвідомлювані компоненти, усвідомлювані тільки частково та повністю несвідомі. Тому, якщо особистість не здійснювала свідомої рефлексії майбуття і стверджує, що вона наперед не загадує, то це ще не значить, що в цього суб'єкта такої моделі немає. Інша справа, що вона може бути неповною, дифузною, з прогалинами. Більше того, будь-яка знаково-символічна модель майбуття ніколи не може бути повною і майбутнє зазвичай відображається більш чи менш узагальнено і вибірково. Особисте майбутнє в суб'єктивній моделі може описуватися суцільно, охоплюючи однією або кількома категоріями все особисте майбутнє в цілому («світле майбутнє» або «пусте або темне»), а може бути в

тій чи іншій мірі аспектно- або темпорально сегментованим. При цьому завершення життя, тобто смерть, у суб'єктивній моделі майбутнього може бути більш-менш пропрацьовано, а може бути і відсутнім.

Взагалі сам термін «життєва антиципація» виник у процесі обговорення дисертаційного дослідження О. Г. Рихальської в Інституті соціальної та політичної НАПН України [15], де початково фігурували терміни «автобіографічна антиципація» та «життєтворча антиципація», було рекомендовано змінити на термін «життєва антиципація», яким вже біля двох десятиліть ми користуємося. При цьому термінологічна дискусія тоді була досить жвавою. Не всі з цим терміном погоджувалися. Одне з зауважень звучало тоді так: «Це що, якщо є життєва антиципація, то є й мертва антиципація?», що тоді видавалось декому не зовсім коректним.

Але тепер те побіжне зауваження нам видається вельми продуктивним. Так дійсно, словосполучення «мертва антиципація» не є вдалим, а «антиципація смерті», або мортальна або танатологічна антиципація – зовсім інша річ. І хоча імпліцитно антиципація смерті включається в поняття «життєва антиципація» як остання складова життєвого шляху будь-якої людини. Але виокремлення мортальної антиципації в окремий різновид створює передумови розглядати її як вузлову ланку зі ще одним різновидом антиципації – «післяжиттєвою антиципацією», «трансвітальною антиципацією», яка є суб'єктивним моделюванням людиною свого існування в залишених після особистості справах земних, дітях, внуках (трансгенераційна антиципація), а якщо людина вірить, антиципацію потойбічного життя (трансцендентна антиципація).

Тому видається доцільним запропонувати розширену концептуалізацію поняття «життєва антиципація» доповненням її концептами мортальної та післяжиттєвої, трансвітальної антиципації (Табл. 2)

Відтак дилемі про те, чи потрібно передбачати та проєктувати майбуття, на наш погляд малопродуктивно ставити у дихотомічному варіанті «або-або», бо і здійснення зусиль щодо антиципування майбуття, так і відмова або утримання від таких спроб можуть бути і конструктивними і деструктивними. В одному випадку антиципацію доцільно «включати», а іншому, навпаки, «виключати», погано як занадто багато і занадто мало антиципувати. Треба антиципувати в оптимальних обсягах, а, головне, не тільки скільки, а і як, якими способами, прийомами тощо.

Життєва антиципація		
Вітальна	Мортальна	Трансвітальна
Автобіографічна, Біографічна, Вітально-футурологічна		трансгенераційна, трансцендентна, цифрова, трансвітально-футурологічна

Говорячи про точність вітальної життєвої, мортальної та післяжиттєвої антиципації, слід взяти до уваги, що незалежно від того чи реалізуються згодом цілі, плани та прогнози, антиципації можуть справити як сприятливий так і несприятливий психічні стани, поведінку та діяльність суб'єкта. З огляду на це, антиципації можуть бути точними і непродуктивними і продуктивними незважаючи на їх формальну хибність.

Інший важливий момент на наш погляд полягає в тому, що робота психолога з життєвою антиципацією буде більш продуктивною, якщо вийти за її обмеження вітальним форматом, як це вже узвичаїлося в сучасній психології. Значущість такого розширення зростає в кризових умовах та умовах війни, порівняно зі стабільними та мирними часами. Справа в тому, що коли вітальне життєве антиципування стає підсистемою ще масштабнішого різновиду трансвітального життєвого антиципування, то смислова потужність його впливу на сприяння ускладненого теперішнього та прийняття життєвих рішень радикально зростає.

Трансвітальна життєва антиципація спрямована на події і процеси, які мають відбутися після смерті людини й у причинно-наслідковому чи засібно-цільовому плані пов'язані з перебігом життєвого шляху особистості. У світському форматі – це турбота про майбутні покоління. При цьому трансгенераційне часове упередження може вимірюватися кількома поколіннями.

У Біблії є настанова про те, що відповідальна людина повинна думати не тільки про відповідальність за свої вчинки в масштабах земного та післяземного життя, але й про сім поколінь своїх нащадків, оскільки відповідальність за гріхи може успадковуватися й позначатися на третьому, четвертому, а інколи й на сьомому поколінні нащадків. Окрім того, найстрашнішим прокляттям було не просто проклясти певну особу, а проклясти її до сьомого коліна.

Загалом треба зазначити, що вітальна обмеженість життєвої антиципації в культурно-історичному плані досить пізні явище. У Середньовіччі й навіть значно пізніше проблему планування та

прогнозування свого життєвого шляху більшість розглядали виключно в релігійному сенсі. Земне життя розглядалося не як першочергове, а як другорядне, як таке, що повинно служити підготовці до життя вічного в потойбічному світі, а смерть тлумачилася як перехід від тимчасового існування до вічного. Тому смерть у релігійному світобаченні не є завершенням життя взагалі, а лише припинення існування душі в смертному тілі, яку людині дав Бог. І це зовсім по іншому конституювало розвиток та функціонування життєвої антиципації особистості вірянина. Земне життя у такому разі не має особливої цінності, а потрібно дбати про вічне життя та готуватися до нього. Життєва антиципація не просто втрачає вітальну обмеженість, а стає трансцендентно акцентованою.

У процесі культурно-історичного розвитку феномену життєвої антиципації особистості ситуація дещо видозмінюється в епоху Ренесансу, коли поряд із традиційним християнським розумінням смерті й безсмертя з'являється світське розуміння й значно пом'якшується ціннісний диспаритет земного та неземного життя людини. Більше того, тоді сягає розквіту культ героїчної смерті, який перетворюється, принаймні для лицаря, в основний, кульмінаційний момент життєвого шляху і мортальна антиципація в структурі життєвої антиципації стає стрижневою, домінантною [5; 9].

Згідно із світобаченням тієї епохи, людина може заслужити славу й добробут, а також пам'ять вдячних нащадків завдяки лицарським чеснотам, відданості Вітчизні, самовідреченню, готовності захищати життя і свободу свого народу ціною власного життя. Тобто суб'єктивна модель особистого майбутнього як результат цього процесу є не тільки продуктом індивідуальної творчості людини. Життєве антиципування обов'язково спирається на систему соціальних стереотипів життєвого шляху та життєвих перспектив, які людина певної епохи засвоює в процесі соціалізації. Відповідно суб'єктивна модель особистого майбутнього у вітальних чи трансвітальних межах може бути більш чи менш якісною асиміляцією зовнішньо заданих стереотипів та еталонів життєвого шляху від референтної людини, батьків, чи то від соціуму в цілому. Але до асиміляції соціальних стереотипів життєвого антиципування приєднується, хоч у мікроскопічній дозі, і момент власної творчості. Інколи здатність до життєтворчості набуває ступеня навіть свого роду таланту. Нерідко життєві шляхи таких людей потім стають соціальними еталонами життєвого шляху, взірцем для життєтворчості інших людей та основою для

життєвої антиципації особистості.

З розбудовою розвинутих індустріальних суспільств культурно-історична ситуація розвитку життєвої антиципації істотно змінилася. Так відбулася радикальна секуляризація суспільного життя, релігійний світогляд став периферійним. Відповідно типовим явищем стала втрата трансцендентної перспективи життєвого антиципування і його фокусування у вітальних масштабах. Релігійні смислові механізми захисту від страху смерті також перестали діяти, будь-які мортальні рефлексії почали змінюватися різними витісненнями. Тема смерті стала фактично непристойною як у модерних так і постмодерних соціумах. Проте психологічні дослідження показують неконструктивність простого витіснення страху смерті, звертаючи увагу на те, що він має не лише деструктивний, але й значний конструктивний потенціал [10-13]. Тому з психологічної точки зору психологам дуже важливо розвивати технології надання допомоги людям щодо ресурсного використання страху смерті, а також здійснювати у разі потреби психотерапевтичні заходи [2; 14; 17; 18; 19]. Відповідно робота з мортальною трансвітальною складовою життєвої антиципації повинна мати методичний інструментарій психологічної корекції та розвитку життєвої антиципації особистості в умовах війни.

Висновки дослідження. Умови війни порівняно з мирним часом спонукають по-новому поглянути на старі проблеми та психологічні технології їх вирішення. Утруднення, які тепер стали виникати в сфері психологічної допомоги особистості щодо роботи з власним майбутнім, прийняттям продуманих життєвих рішень у мінливих ситуаціях воєнного буття з високим рівнем невизначеності, ризиків, у тому числі смертельних, потребують перегляду деяких базових понять, на яких ґрунтуються стратегії психологічного супроводу осіб у складних ситуаціях воєнного часу. Так, потребує радикального розширення поняття «життєва антиципація» шляхом збагачення її такими складовими як мортальна та трансвітальна антиципація. Вітально фокусована концептуалізація життєвого антиципування склалася в епоху модерну та постмодерну. До того існували різні культурно-історичні форми трансвітально та мортально акцентованої життєвої антиципації. У нашій моделі переконцептуалізації поняття «життєва антиципація» пропонується системно збалансована інтеграція вітальних, мортальних та трансвітальних складових з відповідно переформатованою стратегією психологічного супроводу.

Тому **перспективами** подальших досліджень

повинна стати апробація розширеної концепції життєвої антиципації в практиці надання психологічної допомоги та навчання українських громадян технікам психологічної самопомоги в умовах війни.

Список літератури:

1. Абаніна Г. В., Корецький В. М. Психологічні особливості життєвої перспективи комбатантів. *Вчені записки університету «КРОК». Серія : Економіка.* 2022. Вип. 2. С. 157-164
2. Біннебезел Дж., Католик Г. В. Сприйняття страху смерті в контексті замісної реляційної терапії танатопедагогіки. *Психологія і особистість.* 2015. № 2(2). С. 208-222.
3. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини [Текст] : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Іван Георгійович Батраченко; наук. консультант Г. О. Балл; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 461 с.
4. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості : монографія. / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2009. 167 с.
5. Войтов Б. Ідея громадянського служіння та проблеми смерті й безсмертя у творі Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія.* 2015. Вип. 18. С. 124-127.
6. Добровольська Н. А., Кгітарев Д. О., Тесленко Л.М. Життєва антиципація особистості: до постановки проблеми //Актуальні питання здоров'язбереження людини у координатах сучасних парадигм: зб. наук. праць / За заг. ред. д.психол.н. Ю. А. Завацького. К. : ПВТП «LAT&K», 2021. С. 28-29
7. Завацький В. Онто- та соціогенез антиципації особистості в умовах життєвих змін. *Психологія особистості.* 2021. Т. 11, № 1. С. 39-45.
8. Завацький В. Ю. Змістовні характеристики життєвої антиципації особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки.* 2017. Вип. 5(1). С. 161-165.
9. Карбашевська О. В. Українські та британські народні балади про смерть воїна на полі бою: поетика та літературна рецепція. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* 2011. Вип. 27. С. 116-120.
10. Кириленко Т. С., Мирончак К. В. Особливості переживання страху смерті в різних життєвих ситуаціях: когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2012. Вип. 14. С. 135-145.
11. Мельник В. В. Страх смерті як метафізичний і трансцендентний феномен. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2012. Вип. 3. С. 87-93.
12. Мирончак К. В. Вплив чиннику усвідомлення смерті на побудову особистістю свого життєвого сценарію. *Вісник Національного університету оборони України.* 2014. Вип. 5. С. 285-290.
13. Мирончак К. В. Емпіричні параметри страху смерті як способу організації життєвого досвіду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки.* 2016. Вип. 3(1). С. 65-69.
14. Рафальская Е. А. Отдельные аспекты практического применения метода танатотерапии в условиях организации психологической реабилитации сотрудников органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2013. Вип. 14(2). С. 293-300.
15. Рихальська О. Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. Г. Рихальська ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 21 с.
16. Сидоренко Ж. В. Психологічні особливості прояву антиципації під час конструктивного переживання особистістю життєвої кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки.* 2017. Вип. 6(1). С. 106-111.
17. Сінельнікова М. В. Страх смерті та можливості його подолання у філософії Епікура. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2018. Вип. 21. С. 103-105.
18. Храбан Т. Є. Військовий чорний гумор як форма адаптаційних процесів і реагування індивіда на страх смерті (психолінгвістичний аспект). *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Філологічні науки.* 2021. № 1. С. 243–251. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduepf_2021_1_27.
19. Цимбалюк В. І., Ольховський В. О., Торьяник І. І., Бабіченко М. С., Бабіченко Р. І., Данильченко С. І. Оцінка танатологічного профілю зони бойових дій. *Актуальні проблеми сучасної медицини.* 2017. Т. 17, Вип. 3. С. 288-292.
20. Шестопалова К. М. Антиципування життєвого шляху: методи діагностики та корекції. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2012. Вип. 9. С. 106-112.

Batrachenko I.H., Panfilova H.B., O.V. Sklianska. EXTENSION OF PERSONAL LIFE ANTICIPATION AS A RESOURCE OF PSYCHOLOGICAL AID DURING WAR

The article presents the findings of theoretical analysis of the phenomenon of life anticipation during peacetime and war. The results of the generalization of theoretical interpretation and more than two decades of empirical studies lead to the conclusion about the re-conceptualization of the concept "life anticipation" of Ukraine. The authors put forward a fundamentally extended concept of life anticipation as an integrated entity comprising such concepts as vital, mortal and transmortal life anticipation. The limitation of the life anticipation interpretation to a vital (intravital) dimension significantly narrows a strategy of individual psychological support in wartime, ignoring or separately considering a mortal component, the significance of which advanced due to increasing mortality risks. The growth in the likelihood of early termination of a life path compared to an average life expectancy in the previous period of peacetime actualizes the challenge of re-definition of semantic load given the potential reduction of an individual vital future both toward a radical advancement of the value of the present and toward no less radical compensation through the expansion of semantic load of death. The need to improve the vital potential of a person in an unexpectedly complicated situation of existence also can be met through engaging semantic imperatives of transvital nature, when the problem of an individual existence is settled by the maximization of their "trace after life" or/and improving conditions of the beyond. Emphasis is placed on the fact that during wartime, it is particularly important to look for correct and efficient technologies of a psychologist's work with the mortal anticipation of personality which can act as a resource of prevention and psychotherapy of post-traumatic and future traumatic stress disorders and contribute to personal growth of Ukrainian citizens during war.

Key words: *life anticipation, vital anticipation, mortal anticipation, transvital anticipation, war, personal life path.*